

Кришталь М. А., кандидат психологічних наук, доцент, ректор Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля (м. Черкаси)
Снісаренко А.Г., доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах та педагогіки Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля (м. Черкаси)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПСИХОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРІВНИКІВ ПОЖЕЖНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ

У статті розкрито теоретико-методологічні підходи до проблеми психологічного вивчення професійної діяльності особистості. Визначено сучасний стан професіографічного дослідження діяльності керівників пожежно-рятувальних підрозділів.

Ключові слова: психологічне вивчення діяльності, професіографія, керівник пожежно-рятувального підрозділу.

В статье раскрыты теоретико-методологические подходы к проблеме психологического изучения профессиональной деятельности личности. Определено современное состояние профессиографического исследования деятельности руководителей пожарно-спасательных подразделений.

Ключевые слова: психологическое изучение деятельности, профессиография, руководитель пожарно-спасательного подразделения.

In the article theoretical and methodological approaches to the problem of the psychological study of professional activity of personality are revealed. The current state of profессиоgraphical research of activity of heads of fire-rescue units is determined.

Keywords: psychological studies of the activities, profессиоgraphy, head of the fire-rescue subdivision.

В умовах реформування МНС України зростають вимоги держави й суспільства щодо ефективності професійної діяльності керівників пожежно-рятувальних підрозділів у справі запобігання надзвичайним ситуаціям (НС) та ліквідації їх наслідків. Виконання зазначених функцій супроводжується значними фізичними та психологічними навантаженнями. Так, близько 70% всіх службових ситуацій оцінюються працівниками як вкрай напружені та небезпечні, що й підтверджується досить високим рівнем функціональних психічних порушень, травматизації та плинності кадрів [4]. У зв'язку з цим виникає питання пошуку істотних резервів для підвищення ефективності діяльності фахівців зазначеного напрямку за рахунок насичення її психологічним змістом. Зокрема, набуває ваги проблема професіографічного опису діяльності керівників пожежно-рятувальних підрозділів, тому що саме цей вид праці в межах МНС України спрямований на керування особовим складом у звичайних та екстремальних умовах.

Аналіз психологічної літератури засвідчив, що проблема психологічного вивчення професійної діяльності особистості є однією з важливих проблем психологічної теорії і практики, а її вивченням займалось широке коло вчених [1–8]. Цікавими для нашого дослідження є розробки Харківської

наукової школи екстремальної та кризової психології [3; 4; 7], в яких розглядаються актуальні проблеми психологічного забезпечення професійної діяльності представників екстремальних професій. Але, на жаль, у вітчизняній психології зустрічаються лише поодинокі дослідження (М.В. Фомич, М.Ю. Хворост), присвячені зазначеній проблемі.

Мета статті – конкретизувати теоретичні та методологічні підходи до психологічного вивчення професійної діяльності працівників різноманітних професій, у тому числі й керівників пожежно-рятувальних підрозділів.

Перші кроки в науковому вивченні трудової діяльності звичайно пов'язують з ім'ям Ф. Тейлора. Із системою цього науковця пов'язано виникнення психології праці, яка почала формуватись на рубежі XIX і XX ст., коли з'явилися нові складні види трудової діяльності. На ранньому етапі розвитку психології праці її проблематика входила в більш широку сферу психотехніки – наукового напрямку, змістом якої було залучення психології до вирішення практичних питань діяльності особистості [6].

Термін «психотехніка» був запропонований у 1903 р. німецьким психологом В. Штерном, а засновником психотехніки є німецький психолог Г. Мюнстерберг. Для психотехніки був

характерний широкий діапазон розв'язуваних задач: професійний відбір і професійна консультація, професійне навчання, раціоналізація праці, боротьба з професійним стомленням і нещасними випадками, створення психологічно обґрунтованих конструкцій машин та інструментів, психічна гігієна, психологія впливу, психотерапія.

Початок розвитку вітчизняної психології праці було закладено в дослідженнях І.М. Сеченова. Визначаючи шляхи вирішення проблем психології, радянські вчені спиралися на передові традиції вітчизняної фізіології та психології, підводячи фізіологічну основу під цілий ряд психічних процесів, що характеризують трудову діяльність [5]. При цьому слід відзначити, що розвиток радянської психології праці пройшов досить складний шлях, який умовно можна розбити на три періоди.

У першому періоді (1921 – 1930 рр.) основні підходи до психологічного аналізу професійної діяльності розвивалися радянськими психотехніками не на методологічній, а на емпіричній основі; другий період (1930 – 1936 рр.) – перебудова психотехнічних робіт, в якому було удосконалено методологію психографічних досліджень, на основі чого задовольнялись численні запити виробничої практики в сфері професійно-психологічного відбору; третій період розвитку підходів до психологічного аналізу професійної діяльності протікає з 1957 р. по теперішній час в умовах поглиблення методології та теорії психологічної науки.

Характерно, що ще на початку становлення радянської психологічної науки були розроблені основні теоретичні та методологічні підходи до вивчення професій, у тому числі:

- поняття «професіографія» (як описово-технічна і психофізіологічна характеристика різних видів професійної діяльності), «професіограма» (сукупність соціально-економічних, технологічних, психофізіологічних знань про професію та організацію праці), «психограма» (психологічний «портрет» професії, представленої групою психологічних функцій, що актуалізують конкретну професію);

- комплексний підхід до вивчення професійної діяльності (із залученням різних фахівців);

- основні методи професіографії: опитування, спостереження (хронометраж, хроноциклографія тощо), трудовий метод І.М. Шпільрейна (що дає змогу психологу виділити психологічні функції, які

активуються певною робочою спеціальністю, простежити вплив на них процесів тренування, втоми, адаптації), експеримент (мета якого полягала в експериментальній перевірці виділених в орієнтовній психограмі психічної та психофізіологічної характеристик, визначенні міри їх функціонування, необхідної для успішного виконання професійного завдання, за допомогою тестів А. Бурдона, Ф. Гізе, О.О. Кушиннікова, У. Мак-Кола, Є.І. Рузера, І.М. Шпільрейна та ін.);

- дослідні схеми «орієнтованого професіографування» для визначення психофізіологічних функцій конкретної професійної діяльності, систематизації професіографічного матеріалу для вирішення завдань профконсультації;

- розчленовування професійної діяльності на окремі елементи та розгляд конкретного трудового процесу як системи.

Необхідно відзначити, що розробка вченими принципів та методів психологічного аналізу професійної діяльності відбувалася в рамках двох основних напрямів. Завдання першого напряму передбачало складання психологічної класифікації професій (Є.О. Клімов, С.Г. Струмилін, І.М. Шпільрейн); другий напрям мав на меті опис та психофізіологічний аналіз професій (Б.Г. Ананьєв, С.Г. Геллерштейн, М.Д. Левітов). Зупинимось на першому з них.

Аналіз наукової літератури [2] свідчить про те, що поняття «професія» – це термін, що розкриває основну суть професійної діяльності. Він походить від латинського «professio» (об'являю своїм ділом). Під цим розуміється трудова діяльність, яка потребує певної підготовки та є засобом існування людини, а також «основний рід занять, трудова діяльність», для виконання якої працівник повинен мати певний комплекс теоретичних знань та практичних навичок, а також необхідні фізичні та морально-психологічні якості.

У вітчизняній психології загально визнаною і широко використовуваною є психологічна класифікація професій, запропонована Є.О. Клімовим. В основу цієї класифікації покладена структура діяльності, яка вивчалася за предметом, метою, знаряддям та умовами праці. Відповідно до перелічених критеріїв, названий науковець розробив класифікацію професій, поділивши всі існуючі професії на п'ять головних типів: «людина-людина», «людина-техніка», «людина-природа», «людина-знакова система», «людина-художній образ».

Автор відносить діяльність керівників пожежно-рятувальних підрозділів до типу професій «людина-людина» та «людина-техніка», тому що основним завданням працівників є керівництво підлеглим особовим складом, їх підготовка, забезпечення безпеки, а також виконання обов'язків з гасіння пожеж, ліквідації аварій та наслідків НС.

Другий напрям полягав у вичерпному описі й ретельному психофізіологічному аналізі різних професій для вирішення психотехнічних завдань: профвідбору і профконсультації; профутомлення і профнавчання; раціоналізації робочого місця, реконструкції та проектування професій.

Основні прийоми, принципи та методи психологічного вивчення професійної діяльності вітчизняні психотехніки синтезували в спеціальний підхід: *професіографію*. Термін «професіографія» походить від лат. «professio» – постійний фах, джерело існування та грец. «grapho» – пишу [5]. Сутність професіографії визначена в самому терміні, тобто це описово-технічна характеристика видів професійної діяльності.

До задач професіографії входить опис професій або спеціальностей, основних вимог, що вони висувають до людини, її психофізіологічних і фізичних якостей, а також чинників, що зумовлюють успішність або неуспішність, задоволеність або незадоволеність особистості даною професійною діяльністю. Задача професіографії у напрямі професійного відбору полягає в тому, щоб розкрити психофізіологічні передумови професійної успішності, зв'язати їх воедино.

Професіографія вивчає діяльність, професії, спеціальності з метою створення їхніх оптимальних моделей, зокрема: досліджує їх соціальну й соціально-психологічну сутність, основні функції, операційний склад; здійснює класифікацію професій і спеціальностей; проводить спеціально організований всебічний і документований опис різних професій і спеціальностей, результатом якого повинна стати професіограма; визначає вимоги, що висуваються суспільством і даною професійною діяльністю до особистості, рівня розвитку її професійно важливих якостей (ПВЯ), що забезпечують успіх у даному виді діяльності та ін.

На основі цих характеристик науковці [4] виділяють такі основні принципи професіографії: специфічність (конкретність) опису визначеної діяльності; поетапність вивчення діяльності – процесуальна послідовність збору й аналізу матеріалу

(етапи: інформаційний, аналітичний, синтетичний, експериментальний, результативний); цілеспрямованість опису – відповідність конкретним цілям вивчення (діагностичним, інформаційним, методичним та ін.) і конкретній практичній задачі (профорієнтація, профвідбір, профпідготовка та ін.); селективність (вибірковість) об'єкта вивчення – концентрація на специфіці суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків у найскладніших завданнях трудового процесу; багаторівневість (комплексність) вивчення суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків на всіх рівнях функціонування системи діяльності; динамічність вивчення – з урахуванням розвитку суб'єкта і зміни діяльності; системність – вивчення взаємозв'язків і взаємовпливів окремих компонентів діяльності на всіх її ієрархічних рівнях (діяльність, дії й операції, нормальні й екстремальні умови й ін.); ідентичність методичних прийомів і програм вивчення й опису – для коректного порівняння професій; використання якісно-кількісних методів вивчення – взаємне доповнення змістової та статистичної інформації.

Важливим результатом професіографічного дослідження є створення професіограми та психограми конкретних спеціальностей в межах певної трудової діяльності. Так, згідно з поглядами дослідників [8] сутність *професіограми* полягає в систематизованому описанні характеристик певної професії, вимог до суб'єкта праці. У загальному вигляді вона являє собою опис соціально-економічних, виробничо-технічних, санітарно-гігієнічних, психологічних та інших особливостей професії. Професіограма є науковою основою для визначення та уточнення переліку спеціальностей, розробки штатно-організаційних структур, формулювання функціональних обов'язків і посадових інструкцій.

У контексті завдань нашого дослідження під професіограмою ми будемо розуміти науково обґрунтовані норми та вимоги до конкретної спеціальності (керівник пожежно-рятувального підрозділу) в межах МНС України і якостей особистості працівника, які дозволяють йому ефективно та успішно виконувати службові завдання та отримувати необхідний результат. Усі структурні частини професіограми управління повинні відображати певний цикл професійної діяльності та особистісні якості, навички, уміння та знання, які забезпечують успішну професійну діяльність.

Існують різні види професіограм. Відомі дослідники [1] пропонують класифікацію, в якій залежно від рівня узагальненості виділених ознак професії, будуються приватні та комплексні професіограми. Приватні професіограми дають уявлення про конкретну роботу з позицій однієї наукової дисципліни, відбиваючи певні показники (психологічні, соціологічні, санітарно-гігієнічні, екологічні й ін.). Комплексні професіограми є всебічним описом роботи, в якому узагальнені результати професіограм із урахуванням даних усіх дисциплін – психології, фізіології, медицини, економіки й ін. Природно, що зазначені логічні підстави для виділення видів професіограм можуть перетинатися, сполучаючи відбиття рівнів узагальненості характеристик діяльності та їхнього цільового призначення.

Незважаючи на те, що структура й обсяги всієї професіограми та окремих її частин залежать від конкретних цілей її створення, можна виділити загальну схему професіограми (розділи) [1; 3; 8]:

1. Загальні відомості про професію. Назва та призначення професії; характеристика робочого місця та умов праці; вимоги до загальноосвітньої та спеціальної підготовки; основний зміст функціональних обов'язків; критерії ефективності діяльності.

2. Умови діяльності. Санітарно-гігієнічні умови, організація праці, режими праці та відпочинку.

3. Соціально-психологічні фактори діяльності. Характеристика підрозділу (екіпажу, команди), у складі яких фахівець виконує діяльність; особливості внутрішньокolleктивних зв'язків, роль і місце фахівця в системі внутрішньокolleктивних зв'язків; мотиваційні аспекти діяльності; особливості соціально-психологічної та професійної адаптації.

4. Зміст діяльності. Опис основних завдань і операцій, що виконуються фахівцем; особливості процесу прийому-передачі інформації; особливості переробки інформації та прийняття рішень; структура виконавських дій; аналіз помилок у діяльності фахівця; завантаженість у ході діяльності різних психічних функцій.

5. Динаміка психічного стану фахівця в процесі діяльності. Характер і ступінь зміни психофізіологічних функцій і працездатності фахівця; опис основних емоційних станів фахівця; основні шляхи подолання несприятливих станів.

6. Психограма. Особистісні особливості; сенсорно-перцептивні властивості; особливості мислення та пам'яті; моторні

властивості (психомоторика та мовлення); співвідношення та переважне сполучення в процесі діяльності особистісних, сенсорно-перцептивних, розумових, мнемічних і моторних властивостей; протипоказання до діяльності.

У розділах 1, 2 наведеної вище схеми побудови професіограми містяться вимоги, задані зовнішніми умовами, у той час як у розділах 3, 4, а особливо 5 і 6, описується психологічна структура діяльності, вимоги до особистісних психологічних особливостей людини.

Як видно із вищезазначеного, структурною частиною професіограми є психограма. *Психограма* – це «психологічний портрет» професії, представлений комплексом психологічних властивостей особистості, необхідних для ефективного виконання певної діяльності, вирішення професійних службових завдань [6]. Розробка психограм необхідна для раціональної організації профвідбору, для адекватної психодіагностики та оцінки рівня сформованості якостей, необхідних для кожної конкретної професії. Звичайно професіограма та психограма доповнюють одна одну, забезпечуючи досить розгорнутий опис роботи фахівця.

Таким чином, можна стверджувати, що професіограма являє собою опис об'єктивних характеристик професії, функцій і процесів професійної діяльності, аналіз яких дозволяє визначити систему ПВЯ, необхідних працівникові для успішної праці. Таке визначення професіограми можна вважати достатнім для використання її з метою *професійно-психологічного відбору*. Основною метою такого відбору є визначення здібності індивіда до навчання та прогнозування ефективності його діяльності в реальній обстановці, забезпечення максимальної відповідності індивідуальних характеристик, особливостей і можливостей людини тим загальним і специфічним вимогам, які висуває до нього той або інший вид професійної діяльності [5].

Проведений нами психологічний аналіз професійної діяльності та особливостей її впливу на психічний стан та особистісні якості керівників пожежно-рятувальних підрозділів довів недосконалість існуючої системи професійно-психологічного відбору в МНС України, що в свою чергу негативно впливає на рівень успішності виконання фахівцями своїх професійних обов'язків. Так, в умовах сьогодення відмічається значна плінність серед управлінських кадрів: близько 80 офіцерів щороку звільняється через хворобу,

145 – за власним бажанням, 170 – переводиться в інші структури МНС України.

Як показав аналіз наукової літератури, сьогодні існує достатня кількість науково розроблених та обґрунтованих психологічних описів професійної діяльності особистості. Найбільш повні розробки із відміченої проблеми зазначені у навчальному посібнику [5], в якому розкриваються основні теоретичні основи професіографії, її методи, приводяться спеціальні методики, за допомогою яких можна виявити ПВЯ фахівця в різних галузях професійної діяльності. Також описуються загальні характеристики професій типу «людина-людина», «людина-техніка», «людина-природа», «людина-знакова система», «людина-художній образ», даються профорієнтаційні професіограми та психограми кожної класифікаційної групи.

Слід також виділити працю Є.С. Романової «99 популярних професий. Психологический анализ и професіограммы», у якій наведені професіограми фахівців багатьох сфер діяльності, в тому числі і пожежних. Але вони були складені з метою надання допомоги учням середніх шкіл, що вибирають свою майбутню професійну кар'єру, тобто для цілей профорієнтації та профконсультування.

Серед останніх робіт прикладного характеру потрібно відзначити дослідження авторського колективу практичного посібника «Професіографічний опис основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України». Матеріали призначені для використання в якості інформаційної основи при здійсненні профорієнтаційної роботи та професійно-психологічного відбору, при розробці посадових інструкцій працівників органів внутрішніх справ, при підборі й розстановці кадрів та при здійсненні контролю за правильністю їх використання відповідно до спеціальності та кваліфікації, при конкурсному відборі та атестації працівників, при формуванні резерву кадрів на висунення, при розробці та вдосконаленні програм підготовки й підвищення кваліфікації кадрів відповідно до змісту професійної діяльності, при підготовці освітньо-кваліфікаційних характеристик випускників навчальних закладів МВС України тощо.

Необхідно також відмітити, що актуальність проблеми психологічного вивчення професійної діяльності фахівців екстремального профілю широко представлена і в дисертаційних роботах, зокрема:

- О.М. Бандурки, В.І. Барка,
Є.Г. Запорожцева, В.С. Медведєва,

А.П. Павліченка, О.М. Столяренка,
О.В. Тімченка та ін. (здійснено психологічний аналіз діяльності представників управлінської сфери МВС – Державної служби охорони, патрульно-постової служби, Державної автомобільної інспекції, дільничних інспекторів міліції);

- В.П. Бодрова, С.Л. Кандибовича,
О.А. Матеюка, О.Р. Охременко, О.Д. Сафіна,
В.В. Стасюка, Ю.О. Царьова та ін. (визначено психологічні особливості діяльності керівників різного рівня Збройних Сил – миротворців, військовослужбовців строкової служби, військовослужбовців-прикордонників, офіцерів-вихователів, службовців аеромобільних військ);

- А.М. Большакової, В.В. Вареника,
Г.С. Грибенюка, М.А. Кришталя, М.І. Мар'їна,
О.О. Назарова, О.П. Самонова та ін. (здійснено опис соціально-економічних, виробничо-технічних санітарно-гігієнічних, психологічних та інших особливостей працівників Державної пожежної охорони – пожежних, інспекторів Державного пожежного нагляду, водіїв пожежних автомобілів, чергових радіотелефоністів служби пожежогасіння);

- Л.О. Гонтаренко, О.П. Євсюкова,
В.М. Корольчук, Д.В. Лебедева,
С.М. Миронця, Ю.О. Приходька,
В.П. Садкового, О.В. Тімченка та ін. (розроблено науково обґрунтовані норми і вимоги професії до видів професійної діяльності й якостей особистості співробітників МНС – пожежних-рятувальників, рятувальників, фахівців водозахисних формувань аварійно-рятувальних підрозділів, працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику);

- В.П. Бута, Г.С. Грибенюка,
Ю.О. Дежкиної, М.А. Кришталя,
О.А. Олійникова, О.В. Шленкова,
Ю.С. Шойгу та ін. (вивчено особливості формування та розвитку професійно важливих якостей у курсантів вищих навчальних закладів системи МНС на різних стадіях входження особистості до професійного середовища – майбутніх офіцерів газодимозахисників-рятувальників, майбутніх рятувальників оперативного-тактичного та профілактичного рівнів, майбутніх співробітників державної протипожежної служби).

Проте слід зазначити, що більшою мірою зусилля науковців зосереджувалися на психологічному вивченні особистості офіцерів різних силових міністерств та відомств, військовослужбовців, миротворців, рядового складу пожежно-рятувальних підрозділів,

курсантів (майбутніх керівників органів і підрозділів цивільного захисту).

На сьогодні відсутні професіографічні описи та відповідні психограми керівників пожежно-рятувальних підрозділів з конкретними критеріальними частинами ПВЯ, які мають бути їм притаманні та на розвиток яких повинна бути скерована формуюча та розвиваюча психологічна робота. В діючих законодавчих та нормативно-правових документах, які регламентують діяльність фахівців зазначених підрозділів міститься опис зовнішніх, об'єктивних умов діяльності (обов'язки та права працівника, ступінь відповідальності, загальна організація праці тощо). Проте головним недоліком в організації їхньої успішної праці є повна відсутність будь-якої професіограми цього виду діяльності.

Висновок. Отже, аналіз результатів наукових досліджень показав, що професіографія як метод психологічного вивчення професійної діяльності людини була розроблена ще в 20–30 роках ХХ ст. радянськими психотехніками. Проте на сьогоднішній день не до всіх професій складені психологічні характеристики і рекомендації. Тим більше це стосується професій управлінського профілю, що з'явилися в МНС України в останнє десятиліття у зв'язку з реформуванням структури органів і підрозділів цивільного захисту.

Ураховуючи те, що професіографія – це обов'язкова умова наукової організації професійної орієнтації, а також вихідний пункт для вибору методів, порядку й

послідовності проведення професійного психологічного відбору, то проблема психологічного вивчення професійної діяльності керівників пожежно-рятувальних підрозділів нині є дуже актуальною як в теоретичному, так і в науково-практичному аспекті та вимагає досконалого та всебічного емпіричного вирішення в рамках психології діяльності в особливих умовах.

Водночас, професіографія вже нині має на своєму рахунку деякі істотні досягнення, а послідовне проведення і подальше удосконалення основних її принципів відкриває перспективу урахування і правильного використання різноманітних аспектів конкретної трудової діяльності, зокрема, діяльності фахівців МНС України. Це дозволило нам обґрунтувати основні теоретико-методологічні підходи до психологічного вивчення професійної діяльності керівників пожежно-рятувальних підрозділів: розробка та дослідження моделі діяльності повинна проходити за основними двома формами (імпліцитною, що полягає у відтворенні вимог діяльності, яким повинен відповідати фахівець, і експліцитною, що відтворює перелік ПВЯ, умінь та навичок, які повинен мати цей фахівець).

Перспективи подальших досліджень з даного напрямку – здійснити професіографічний опис основних управлінських спеціальностей в межах діяльності органів і підрозділів цивільного захисту: заступника, начальника пожежно-рятувальної частини, начальника районного відділу та міського управління ГУ МНС України.

Література

1. Бандурка А. М. Профессионализм и лидерство / Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. – Харьков : Из-во «Титул», 2006. – 578 с.
2. Барко В. І. Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід) : [монографія] / Барко В. І. – Київ : Ніка-Центр, 2003. – 448 с.
3. Гонтаренко Л.О. Деякі підходи щодо побудови психограми працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України // Л. О. Гонтаренко // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : «Логос», 2006, т. 7. – Вип. 9. – С. 43 – 53.
4. Євсюков О. П. Психологічне прогнозування надійності діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України : [монографія] / О. П. Євсюков, О. В. Тімченко. – Харків : УЦЗУ, 2007. – 288 с.
5. Карпіловська С. Я. Основи професіографії / [С. Я. Карпіловська, Р. Й. Мітельман, В. В. Синівський та ін.]. – К. : МАУП, 1997. – 146 с.
6. Маркова А. К. Психологія професіоналізму / Маркова А. К. – М. : Наука, 1996. – 285 с.
7. Приходько Ю.О. Психологічні чинники успішності професійної діяльності пожежних-рятувальників МНС України : автореф. дис... канд. психол. наук: спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Ю.О. Приходько. – Х., 2008. – 22 с.
8. Самонов А. П. Психологія для пожарных. Психологические основы подготовки пожарных к деятельности в экстремальных условиях / Самонов А. П. – Пермь : Звезда, 1999. – 600 с.